

EVROPSKO GRAĐANSTVO I USTAVNI PATRIOTIZAM: KA SOLIDARNIJOJ EVROPI¹

Luka Petrović

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd

SAŽETAK

Pandemija korona virusa ponovo je stavila na agendu pitanje solidarnosti i ekonomske redistribucije unutar Evropske unije. Zdravstveni sistemi država Juga su najpogođeniji pandemijom, a došlo je i do ekonomske i socijalne krize. Zahtev za preraspodelom bogatstva, mutualizacijom dugova i zajedničkim finansiranjem ekonomskog oporavka u početku nije naišao na odobravanje „štedljivih” država. Za razliku od rasprava o krizi evropskog duga vođenih nakon Svetske ekonomske krize iz 2008. ovoga puta krizu su proizveli eksterni faktori, što je otupelo snagu argumenata zasnovanih na navodnoj neodgovornosti pojedinih država. Autor polazi od pretpostavke da je nadnacionalno udruživanje neophodno radi uklanjanja negativnih efekata ekonomske globalizacije. U tekstu ispituje evropsko građanstvo, te kako ovaj koncept može pospešiti stvaranje solidarnijeg poretka. Problem posebno predstavlja da ono što je „urgentno potrebno da se uradi je ekstremno nepopularno i stoga praktično nemoguće demokratski uraditi” (Offe 2013), a tiče se mutualizacije dugova i stvaranja jedinstvenog fiskalnog sistema unutar Evropske unije. Autor posebno ispituje oblik građanstva zasnovan na konceptu ustavnog patriotizma (Habermas 2006; Muller, 2010). Zajedničko sećanje na posleratnu pomoć nemačkoj ekonomiji (Young 2020) ovoga puta se može iskoristiti kao motivacija za slične politike solidarnosti.

KLJUČNE REČI: kriza, solidarnost, Evropska unija, ustavni patriotizam, građanstvo

Kontakt autora:

Luka Petrović je istraživač pripravnik u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

E-pošta: luka.petrovic@instifdt.bg.ac.rs

¹ Ranija verzija ovog teksta je predstavljena na međunarodnoj konferenciji Udruženja za političke nauke Srbije – Saboru politikologa pod nazivom „Političke posledice pandemije”, održanom 26. i 27. 9. 2020. u Beogradu.

UVOD

Pandemija koronavirusa ostavlja dubok trag. Svakodnevni život se menja, društva će biti drugačija, a sigurno će se posledice osetiti u političkoj sferi i ne samo na nacionalnom nivou. Evropska unija (EU) je ponovo stavljena na test i istraživači su mogli da vide kako se jedna nadnacionalna tvorevina ponaša u kriznim situacijama. Ne samo da su zdravstveni sistemi država članica različito odgovorili na izazove virusa, već se kriza „prelila” i u druge oblasti – ekonomska kriza je neizbežna, društvene posledice će biti osetne i dalje nije jasno kako će se sve to odraziti na budućnost EU. Situacija je vrlo slična kao za vreme krize Evrozone i danas se može reći da je „[k]riza ekonomska, politička i normativna. Situacija gotovo podseća na predrevolucionarno stanje” (Dimitrijević 2016, 142–143). Sada se EU nalazi u prelomnom trenutku kada je potrebno odlučiti kako će izgledati ova politička zajednica i da li će uopšte opstati.

Suštinski politički karakter naših svakodnevnih života, društava i, u krajnjem, evropskih integracija možda je moguće prikriti tokom „normalnih” vremena, kada se stvari odvijaju „po planu”. No, kada kriza nastupi, postaje jasno koliko su gotovo sve društvene i lične sfere isprepletane sa politikom. Zdravstveni sistem, socijalna zaštita, pomoć drugih država u nevolji, način na koji će se finansirati ekonomski oporavak su samo na nivou tehničke implementacije stvar eksperata. Sada je potrebno doneti odluku o daljem pravcu kretanja i to nije stvar eksperata, pa je prebacivanje odgovornosti na njih samo pokušaj sakrivanja suštinske političnosti takvih odluka.

Deluje da je teško da postoji jedinstveni politički projekat koji okuplja Evropljane, a da se političke elite snebivaju da iznesu jasne predloge i političku viziju kako će EU izgledati u bliskoj budućnosti. „Čini se da EU uporno propušta da odgovori na hobsovsko pitanje *quis iudicabit* – ko odlučuje?” (Muller 2010, 147). Otvoren je horizont različitih mogućnosti i izbori koji se donose u sadašnjem trenutku mnogo su važniji od izbora tokom „normalnih” vremena.

U tekstu zastupam tezu da je period tokom pandemije korone predstavljao povoljan trenutak da se razreši najznačajniji institucionalni nedostatak Evropske unije, odnosno to što ekonomska integracija i monetarna unija nisu ispraćene stvaranjem političke i fiskalne unije. Ovo je posebno važno u situaciji kada će ponovo porasti dugovi država članica i kada će doći do rasta nejednakosti između država centra i periferije EU i unutar njih. Države članice će i dalje biti odgovorne za svoje postojeće dugove, uz dodatni dug koji će nastati iz trenutne krize, dok je veliko pitanje koliko će stvaranje zajedničkog fonda zaista pomoći ugroženim ekonomijama država Juga. Rešenje u obliku zajedničkog fonda kojim će se finansirati oporavak je samo privremeno i ne rešava osnovni poli-

tički problem – nepostojanje jasnog političkog pravca delovanja. Jedan i ne toliko novi koncept ustavnog patriotizma može biti iskorišćen za konstruisanje takvog političkog pravca.

Na početku ću prikazati kako su odluke donesene u važnim istorijskim trenucima odredile tok evropskih integracija i kako je došlo do strukturnih problema sa kojima se EU suočava ne samo danas, već i tokom krize Evrozone. Nakon toga ću se osvrnuti na političku dinamiku tokom pregovora o rešavanju sadašnje krize i kako su ponovo do izražaja došli evropsko nejedinstvo i nesolidarnost. Na kraju ću kroz koncept ustavnog patriotizma prikazati jednu od mogućih vizija Evropske unije, koja bi se uhvatila u koštac sa ključnim pitanjima koja su na dnevnom redu.

PRELOMNI TRENUTAK

Krupne promene, unutar jednog društva ili političkog sistema, nisu česta pojava i retko se dešavaju u „normalnim” vremenima. Obično je reč o vanrednim situacijama ili krizama, kada stvari ne funkcionišu na uobičajen način i kada postoji prilika da se gotovo u potpunosti redefiniše postojeće stanje i preusmeri tok razvoja društva ili političkog sistema. Takva situacija, velikih društvenih lomova (critical juncture), je „situacija velike nesigurnosti, stresa i vremenskog pritiska kada se događa slom uspostavljenih institucionalnih struktura i/ili kultura i relevantna 'pravila igre' nije lako razaznati ili trenutno izgleda da se ne primenjuju” (Hart 2010, 102). U trenutku kada nestaje stari poredak potrebno je odrediti kako će izgledati novorođeni. To je prilika da se donese odluka o tome kako će ubuduće izgledati jedna politička zajednica. Postoji uverenje da su pandemija korona virusa, zdravstvena i ekonomska kriza kao njene posledice jedan od takvih prelomnih trenutaka, kada je postojala (ili i dalje postoji?) mogućnost da Evropska unija skrene svoj politički put u smeru produbljivanja integracija. To bi podrazumevalo definisanje jedinstvenih fiskalnih pravila unutar EU i posledično prelazak na puno federalno uređenje. Utoliko bi trebalo i da se konstituiše jedinstveno evropsko građanstvo. Pandemija je prilika da se izađe iz „Moneovog tehnokratskog kaveza” (Kovačević 2019, 19) i na nivou EU donese politička odluka o tome šta EU želi da postigne kao politička zajednica.

Trenutak krize se ovde vidi kao šansa da se postignu krupne promene – kriza je prilika za definisanje novih pravila. Kriza će biti duboka i situacija je otvorena za donošenje odluka. U toku krize postoji niz različitih mogućnosti i prosto je otvoreno kakva će odluka biti donesena i u kom pravcu će se razviti društvene i političke institucije. Kako navodi Rajnhart Kozelek (Reinhart Koselleck), „[u]suštini krize sadržano je to da je situacija zrela za odluku, ali odluka još nije donesena. Isto tako, za krizu je svojstvena otvorenost u pogledu toga koja odluka će biti donesena” (Kozelek

1997, 175). Dakle, rezultat nije unapred zadat, nije predodređen historijom ili strukturnim faktorima, već zavisi od *izbora* i *odluka* najznačajnijih aktera u datom trenutku. Kriza zahvata razlog postojanja Evropske unije i sada je trenutak kada se EU preispituje kakav poredak želi da postane.

U istoriji evropskih integracija postojalo je nekoliko takvih momenata, kada su ključni akteri usmerili razvoj integracija u određenom pravcu. Još pre samog početka integracija i nastanka Evropske zajednice za ugajl i čelik raspravljalo se o tome kako bi trebalo da izgleda ujedinjena Evropa. Fridrih fon Hajek (Friedrich von Hayek) u svom tekstu sa kraja tridesetih godina dvadesetog veka zagovara stvaranje „međudržavnog federalizma”, koji bi pre svega omogućio ukidanje državnih granica, slobodno kretanje robe, ljudi i kapitala, sa zajedničkim sistemom vladavine prava i jedinstvenim komunikacijama (Hayek 1996, 255). Naj taj način se, kroz stvaranje jedinstvenog tržišta i uklanjanjem carinskih barijera, osigurava političko jedinstvo i obezbeđuje mir. Na suprotnoj strani političkog spektra bio je projekat Altijera Spinelija (Altiero Spinelli), italijanskog socijaliste i kasnije člana pokreta Evropskih federalista, koji se u svom manifestu iz Ventotenea zalagao za stvaranje federalne, slobodne i ujedinjene Evrope. Prema njemu, „evropska revolucija mora biti socijalistička i kao svoj cilj mora imati emancipaciju radničke klase” (Spinelli 1941, 8). Borba radničke klase je, stoga, borba na evropskom, a ne na nacionalnom nivou i krajnji cilj je trajno održanje mira, koji je jedino moguć unutar socijalističke Evrope.

Treći projekat je Žana Monea (Jeanne Monnet), neofunkcionalistički, gde političke elite nacionalnih država zadržavaju vodeću ulogu u procesu integracija i gde se odluke predominantno donose kroz pregovore samih država (međuvladin model), koji je danas dominantan. Ovde je ideja da pažljive i postepene integracije u jednim oblastima imaju efekat prelivanja (spillover effect) na druge i tako, pod kontrolom država članica, postepeno napreduju integracije (Rosamond 2000, 59–65). Dobar primer ovakve, neofunkcionalističke logike integracije, jeste kreiranje Evrozone i stvaranje zajedničke valute, što bi, navodno, trebalo da prouzrokuje integracije u drugim oblastima. Ukratko, „[i]deja o malim (ekonomskim) koracima i velikim (političkim) učincima zamišljena je da bi se ostvario dugotrajan mir i blagostanje (...) prividno prizemne tehnokratske mere, u početku jedva vidljive ljudima u osnivačkim zemljama, trebalo je da se na kraju „preliju” u visoku politiku” (Muller 2010, 110). Moneov model, koji je posleratna hrišćanska demokratija sprovela u delo², od početka se percipira kao tehnokratski i depolitizovan.

U važnom istorijskom trenutku, nakon završetka Drugog svetskog rata, donesena je odluka i izabran je neofunkcionalistički model integracija,

2 Više od tome kako su ideje hrišćanske demokratije oblikovale posleratni politički život Evrope u: Jan-Verner Miler. 2013. Osporavanje demokratije. Fabrika knjiga: Beograd (posebno – četvrto poglavlje).

što je presudno uticalo na razvoj političkih i ekonomskih institucija EU. „Godine 1951. grupa evropskih lidera odlučila je da zanemari demokraciju i usredsredi se na ugalj i čelik” (Dimitrijević 2016, 142). Ovakav model ostavlja političkim elitama država članica glavnu reč u procesu integracija, što često vodi dugotrajnim pregovorima i stavljanju interesa nacionalnih država u prvi plan u procesu nadnacionalnih integracija. Ovaj model se često kritikuje da je depolitizovao EU i da mu nedostaje prava politička vizija i cilj koji bi trebalo postići sa evropskim integracijama. „Izvođači radova na gradilištu na kom je nicala današnja EU bili su ubeđeni da stvaraju nešto novo, što nikada nije postojalo, ali bez jasne vizije o tome šta bi to novo moglo biti” (Kovačević 2019, 90).

Deluje da je korona kriza pokazala da i dalje nije jasno šta EU želi da postigne sa sobom i u kom pravcu želi da se razvija. Ono što je pre nekoliko godina primećeno, odnosno da je u pitanju „kriza samog modela integracije” (Samardžić 2012, 4), te da je „došlo do granice takozvanog *methode Monnet*” (Muller 2010, 112), važi i danas. To je bilo jasno tokom krize Evrozone, ali i danas kada se ista kriza manifestuje u drugom obliku. Zbog toga su važni oni projekti koji nude politizaciju i jasan smer delovanja EU – ovde nije samo reč u naučnoj analizi institucionalnih felera u okviru političkog sistema, već o normativnim projektima koji govore kako bi trebalo da izgleda jedna politička zajednica.

SOLIDARNOST, EVROPSKO GRAĐANSTVO I IZABRANI PUT

Kako se Unija razvijala javljale su se ideje o konstruisanju evropskog građanstva i stvaranju solidarnijeg sistema. Nedavna istorija, takođe, pokazuje dva primera kada je EU mogla da se transformiše. Intervencija u Iraku 2003. godine bila je povod za raspravu o tome da li je to pogodan trenutak da se krene sa dubljom integracijom. Jürgen Habermas (Jurgen Habermas) i Žak Derida (Jacques Derrida) su demonstracije širom evropskih gradova zbog vojne intervencije u Iraku videli kao prekretnicu u razvoju Evropske unije. Smatrali su da je to presudan istorijski trenutak koji je označio rađanje evropske javne sfere neophodne za konstituisanje evropskog građanstva, trenutak kada bi mogao da se preoblikuje evropski identitet, prevaziđu takmičarski nagoni između država zasnovani na samointeresu i stvori zajednička spoljna politika nezavisna od SAD³ (Habermas & Derrida 2003, 291–293). Ostaje otvoreno pitanje koliko se uradilo na polju kreiranja evropske javne sfere i konstituisanju evropskog građanstva. Predlozi o, na primer, panevropskim partijskim listama i dalje ostaju na nivou pokušaja da se konstituiše jasna politička unija.

3 Ovo se pre svega odnosilo na države centra EU.

Pored zajedničke spoljne politike, važne su i one unutrašnje. Kriza Evrozone, posle izbijanja Svetske ekonomske krize iz 2008. godine, donela je na dnevni red pitanje solidarnosti. Još od Mاستrihtskog ugovora debatuje se o odnosu zajedničkog tržišta, valute, javnog duga država članica i fiskalne politike. Stvaranjem zajedničke valute i formiranjem Evropske centralne banke (ECB) vladama nacionalnih država onemogućeno je da pomoću monetarne politike ublažavaju negativne posledice ekonomske krize i da, u skladu sa ekonomskim ciklusima, vode adekvatnu monetarnu politiku. Stvaranjem jedinstvene valute države članice Evrozone izgubile su mogućnost da emisijom novca odgovaraju na trenutnu ekonomsku situaciju. Istovremeno, države se međusobno takmiče u privlačenju investicija smanjivanjem poreza. Kreiranje Evrozone najviše koristi donelo je Nemačkoj i drugim državama centra, pre svega zbog jeftinog izvoza svojih proizvoda. Posledično, bilansi država Juga zbog toga su u deficitu i zbog nepostojanja jedinstvenog fiskalnog sistema u vremenima ekonomske krize nameću im se mere štednje (Offe 2015; Piketty 2016; Varoufakis 2020). Zato su dublje integracije i stvaranje jedinstvenog poreskog sistema zagovarali autori koji pripadaju političkoj lewici, s obzirom na to da postojanje jedinstvene Evrozone bez postojanja jedinstvene poreske politike vide kao osnovni strukturni nedostatak EU (Habermas 2012; Offe 2015; van Parijs 2012). Kritiku takvom institucionalnom dizajnu upućivali su i autori sa suprotne strane političkog spektra, jer mobilnost radne snage nije na zadovoljavajućem nivou za stvaranje monetarne unije, a probleme donosi i jezička raznolikost (npr. Havel prema Samardžić 2012, 17; Friedman prema van Parijs 2012, 3). Ekonomska integracija nije ispraćena fiskalnom i političkom unijom i postoje različiti modeli upravljanja, komunitarni i međuvladin, u sferama koje jesu različite ali međuzavisne.

Ovi sistemski nedostaci ekonomske i monetarne unije proishode odsustvom korelacije između nje, sa jedne, i potrebne fiskalne i političke unije, sa druge strane. Drugim rečima, monetarna unija pretpostavlja postojanje fiskalne unije (tzv. fiskalnog federalizma), a obe zajedno u osnovi su uslovljene političkom voljom da se izgradi politička unija. Iz ovog niza uslovnosti proizlazi jednostavan zaključak: ili će se unutar EU stvoriti politička unija koja će omogućiti solidnu ekonomsku i monetarnu uniju, ili će nivo integracije biti zaustavljen (faktički biti vraćen) na stepenu zajedničkog tržišta koji ne podrazumeva ni monetarnu ni političku uniju (Samardžić 2012, 22).

Imajući navedeno u vidu, EU se (i dalje) nalazi pred izborom: ili će produbiti integracije i u drugim oblastima, stvarajući punu federaciju sa jedinstvenim fiskalnim pravilima i izvršnim i zakonodavnim telima odgovornim evropskim građanima, ili će poći putem dezintegracije, kada pitanje nije kada će se raspasti već koja će naredna kriza dovesti do toga.

Koristeći šmitovsku argumentaciju, Jan-Verner Miler (Jan-Werner Muller) navodi sledeće: „Ako se radikalno ne izmeni i ne preobrazi u tradicionalnu federalnu nacionalnu državu, Unija neće imati jednu odredljivu instancu suvereniteta i ona *zaista* izmešta 'političko' u sferu ekonomije i etike” (Muller 2010, 147). Da bi se EU konstituisala kao federalna država sa jedinstvenim fiskalnim pravilima, neophodno je da postoji osećaj solidarnosti među građanima. Pod pojmom solidarnost koristim definiciju Klauza Ofea (Claus Offe), koji je upravo u jeku rasprava o solidarnosti unutar EU za vreme krize Evrozona 2013. napisao da „solidarnost znači ne da radimo 'ono što je dobro za tebe', već što je dobro '*za sve nas*'. Umesto toga, nerazumevanje koje meša akte solidarnosti (u smislu koji je upravo određen) i altruističke humanitarne donacije dovodi do pitanja: Zašto bi 'mi' plaćali za 'njih'?” (Offe 2013, 599)

Pandemija korona virusa je, s jedne strane, donela strah da će ovo biti presudan trenutak koji čak može uticati na raspad EU, dok se istovremeno javila nada da će ovo biti trenutak koji će Evropljane dublje povezati u korist jedinstvenog poretka. Oni koji su bili posebno inspirisani uporedili su dešavanja u Evropskoj uniji sa stvaranjem federalne SAD, pa se pojavila teza o Hamiltonovskom trenutku za Evropu (npr. Vallee 2020). Između ostalog, važan argument za stvaranje federalne SAD iz konfederacije bili su dugovi pojedinačnih država i jedan od razloga za formiranje centralne vlasti bio je upravo preuzimanje dugova pojedinačnih država i njihovo zajedničko finansiranje. Utoliko bi, prema ovom argumentu, Evropska unija trebalo da preuzme finansiranje dugova država članica koji će se nužno povećati usled borbe sa posledicama korone i finansiranje njihovih ekonomija u borbi protiv posledica pandemije korona virusa. „Evropa će se ujediniti ili će nestati” naveli su iz pokreta DiEM25, zagovarajući emitovanje korona obveznica od strane Evropske centralne banke verujući da samo „demokratski izabrana federalna vlada u Evropi može da napravi ovakve odluke” (DiEM25, 2020). Pitanje ekonomske redistribucije unutar Evropske unije se ponovo našlo na agendi, a evropsko građanstvo i solidarnost su se ponovo našli na testu. Postoji li *zaista* evropska solidarnost i da li su Evropljani spremni da preraspodeljuju bogatstvo u korist siromašnijih ili su odredbe o solidarnosti između država članica u Lisabonskom ugovoru samo puke proklamacije i mrtvo slovo na papiru koje u praksi ne znače puno?

U prelomnim trenucima donesene odluke i izabrani put mogu presudno da utiču na razvoj jedne političke zajednice. Odluka je donesena nakon teških pregovora i u okviru međuvladinog modela. Severne države ponovo nisu bile solidarne sa Jugom. Kao što vidimo, za Ofea je važno da razmišljamo u „mi” kategorijama da bismo imali solidarnost i otuda drugi deo teksta o ustavnom patriotizmu kao pokušaju da se izgradi zajednički

identitet na nadnacionalnom nivou. Deluje da se nakon svih dešavanja u okviru EU i dalje razmišlja u kategorijama šta je dobro za mene, odnosno za moju nacionalnu državu, te da nema previše prostora za solidarnost. Korona kriza je to još jednom jasno pokazala, ako već nije bilo jasno tokom krize Evrozone.

Zdravstveni sistemi država Juga, konkretno Italije i Španije, najpogođeniji su pandemijom. Te zemlje, uz Grčku, imaju najviše problema sa stabilnošću javnih finansija, dok su države koje su imale manje problema sa koronom upravo one koje predstavljaju „fiskalno odgovorni” deo EU. Kada govorimo o solidarnosti i evropskom građanstvu, važno je istaći da su se takozvane štedljive države (frugal states), u koje spadaju Holandija, Austrija, Švedska i Danska, od početka usprotivile zajedničkom finansiranju dugova. Argument se zasnivao na tome da poreski obveznici iz tih država nisu dužni da plaćaju za dugove drugih država i da bi finansiranje dugova vodilo moralnom hazardu (Khan 2020; Young 2020). Ukoliko bi dugovi država Juga bili pokriveni stvorio bi se podsticaj među državama da se ubuduće neprimereno zadužuju, jer će očekivati da ih neko pokrije kada to bude bilo potrebno. Argument o moralnom hazardu nije uopšte nov i zapravo je to bio najznačajniji argument tokom rasprava o krizi Evrozone (Offe 2015). „Štedljive” države nisu imale preterano kompleksnu argumentaciju po ovom pitanju. U non-paper-u koji su poslali samo su kao jednu tačku naveli da se protive mutualizaciji dugova (Frugal states 2020).

Dakle, korišćena je prilično slična argumentacija kao u slučajevima Grčke, ali i drugih PIIGS država (Portugal, Irska, Italija, Grčka i Španija) u periodu nakon 2008. Ipak, neposredni povod krize je nešto drugačiji, što je značajno ublažilo snagu argumenta o moralnom hazardu. Za razliku od rasprava o krizi evropskog duga vođenih nakon Svetske ekonomske krize iz 2008, ovoga puta krizu su nedvosmisleno proizveli eksterni faktori, što je otupelo snagu argumenata zasnovanih na navodnoj neodgovornosti pojedinih država. Iako je upitno da je u prvom slučaju ogromna visina javnih dugova posledica neodgovornog ponašanja, ovoga puta je bilo jasno da se ne može koristiti takav argument. Korona kriza je nedvosmisleno došla „spolja” i teško je govoriti o odgovornosti pojedinačnih država za nevolje. Ako je argument o odgovornosti za sopstvene finansije mogao da prođe tokom rasprava o krizi Evrozone, sada to nije bio slučaj.

Za vreme pandemije se pojavilo nekoliko predloga o tome kako prevazići krizu, a korona obveznice su sigurno najpoznatiji instrument kojim bi se zajednički finansirali dugovi. Predloženo je izdavanje obveznica čiji bi rok dospeća bio pedeset ili sto godina (Giavazzi & Tabellini 2020), a nešto radikalniji predlozi su išli do „večnih obveznica” (perpetual bonds) koje čak ne bi morale nužno da se otplaćuju (Soros 2020). Uz sve razlike u detaljima, osnovna ideja je ista – da se dugovi država članica transformišu u

dug Evropske unije, odnosno da na taj način bogatije države pomognu siromašnijim i finansijski nestabilnijim. Politička posledica bila bi očuvanje evropskog jedinstva. Ukoliko bi se pokazalo da u ovako velikoj nevolji nema zajedničke pomoći, samo postojanje i svrha Unije bila bi dovedena u pitanje. „Svrha nije akt milosrđa za slabije, već zaštita zajedničkog evropskog projekta od izazova koji pogađaju sve ničijom krivicom. Svrha je da se obezbedi da Evropa kao celina iz ove neočekivane krize izađe jača i spremnija za rešavanje mnogih drugih izazova koji su privremeno ostavljeni po strani, ali koji ostaju nerešeni” (Avbelj et all. 2020, 4). Sa druge strane, pitanje je koliko bi emitovanje korona obveznica rešilo strukturne probleme. Nesaglasnost između različitih nivoa integracije u različitim oblastima će opstati. Čak i da su evroobveznice prikladne za ublažavanje krhkosti evrozone, samo bi stvaranje fiskalne i političke unije dugoročno rešilo problem.

Osim toga, postavilo se i pitanje ko bi emitovao obveznice. Štedljive države su se zalagale za Evropski stabilizacioni mehanizam (ESM), dok je Evropska centralna banka bila kandidat suprotne strane. Za države Juga bilo je važno izbeći ESM. „Predlog za upotrebu ESM-a izaziva strah od ponovnog talasa štednje koji bi doneo još jednu izgubljenu deceniju za ekonomski, socijalni i ekološki razvoj u Evropi” (Avbelj et all. 2020, 3). Rane iz sukoba Grčke (ali i Španije i Irske) sa ostatkom EU oko mera štednje i dalje nisu zalečene i deluje da bi ponovno aktiviranje ESM-a ovoga puta zaista dovelo do nezapamćenog socijalnog bunta. Radi ilustracije, prema podacima Eurostata, u drugom kvartalu ove godine BDP EU pao je za 11,9%. Procene su da će pad BDP-a biti oko 8% na kraju godine, a radi poređenja 2009. godine, za vreme ekonomske krize, pad je bio „svega” 4,3%” (Eurostat 2020). Verovatno je to razlog zašto su „štedljive” države propustile.

Ipak, EU se nije odlučila za sopstvenu transformaciju, niti je postojala jasna želja svih evropskih država i evropskih građana za takvim rešenjem. Rešenje je samo parcijalno i privremeno pronađeno u zajedničkom fondu koji će nastati zaduživanjem EU u ime država. S jedne strane, kreiranje zajedničkog fonda od 750.000.000.000 evra tumači se kao „trenutak Evrope” koji će omogućiti prosperitetni oporavak (European Commission 2020), dok su kritičari na poziciji da će usvajanje fonda samo produbiti postojeće klasne podele unutar EU i voditi daljoj fragmentaciji (Varoufakis 2020a). Upravo je usvojeno rešenje oko formiranja zajedničkog fonda proizvod međuvladinih pregovora samo privremeno rešenje koje nije dotaklo strukturne probleme. Osim toga, zaslugom „štedljivih” država, 390.000.000.000 evra biće dostupno u vidu grantova ili bespovratnih kredita, umesto predloženih 500, dok će 360.000.000.000 biti isplaćeno kroz kredite. Propuštena je prilika da se promovise drugačija vizija Evrope

i predlože politička rešenja koja bi produbila integracije. Dugovi će ostati, Evrozona će funkcionisati po pravilima kao i do sada, dok će političko nejedinstvo i dalje biti prisutno. Tržište i valuta su internacionalni, dok demokratske politike ostaju suštinski nacionalne i u okviru „metodološkog nacionalizma” (Offe 2013, 604). Nacionalne države su i dalje osnovne jedinice koje sačinjavaju poredak, te ne postoji zajednički interes Evropske unije van partikularnog interesa nacionalnih država.

Dubina ekonomske krize koja će uslediti neminovno će strukturne nedostatke ponovo staviti na dnevni red. Ako je sada donošenje odluke izbačeno kroz prozor, ono će ubrzo pokucati na vrata. Problem redistribucije unutar EU i šire pitanje da li je za redistribuciju neophodna jedinstvena lojalnost u vidu nacionalne pripadnosti nije rešeno. Tada će Evropska unija morati da odgovori na ključno pitanje razloga sopstvenog postojanja.

USTAVNI PATRIOTIZAM, POLITIČKA MEMORIJA I MILITANTNOST

Kada se raspravlja o budućnosti EU neophodno je osvrnuti se na ulogu nacionalnog identiteta i na njegov odnos sa nadnacionalnim integracijama. Nacionalizam, u kombinaciji sa prosvetiteljskim liberalizmom, odigrao je važnu ulogu u prevazilaženju hijerarhijski ustrojenog feudalizma. Nacije su omogućile „izgradnju demokratske vladavine obezbeđivši solidarnost i suštinsku jednakost, koje su neophodne za nacionalnu državu, što je i dalje jedini politički oblik u kojem se u modernom dobu pojavljuje izborna demokratija velikih razmera” ali je istovremeno „nacionalnost naprosto izgubila svoj pređašnji etički značaj” (Muller 2010, 141). S obzirom na to da je sada moguće praktikovati demokratiju na nadnacionalnom nivou, EU bi trebalo da radi na izgradnji dubljeg nadnacionalnog povezivanja.

Kada se pregovaralo o finansiranju dugova i redistribuciji tokom pandemije, pregovaralo se u okviru međuvladinog modela i nije bilo institucionalnog podsticaja da se prevaziđu nacionalne razlike. Deo pregovarača nastupao je iz ugla sopstvenog nacionalnog interesa, zanemarujući opšti interes EU. Institucionalni okvir pregovora perpetuirao usko nacionalni interes pregovarača – pregovaralo se u okviru Saveta. Janis Varufakis (Yanis Varoufakis) je naveo zanimljiv primer koji dobro oslikava kako trenutna institucionalna rešenja u okviru EU reprodukuju nacionalističke pozicije bogatijih država:

Kada se nemački kapitalizam iz bilo kojih razloga nađe u krizi, budžetski deficit savezne vlade se automatski uvećava, dok se pomoć iz budžeta najvećim delom upućuje delovima zemlje najviše pogođenima rastom nejednakosti i padom državnih prihoda. Lepota stvarne fiskalne unije je u tome što niko od nemačkih političara ne mora da

donosi odluke o tome koliko koja pokrajina treba da dobije. Zamislite haos koji bi nastao ako bi Bundestag ili forum predstavnika nemačkih pokrajina svaki put morao da raspravlja o iznosima koji će se iz bogatih delova zemlje, iz Bavarske, Severne Rajne-Vestfalije i Baden-Virtemberga, uputiti u siromašnije, u Tiringiju, Saksoniju-Anhalt i Meklenburg-Zapadnu Pomeraniju. I zamislite da pred sam transfer novca neki predstavnik Bavarske blokira pomoć za Tiringiju na tri meseca da bi revizori prvo pretresli njen budžet i račune. Nemačko jedinstvo bi se istopilo, a država bi bila paralisana (Varufakis 2020).

U Evropskoj uniji se dešava upravo to – pregovaraju predstavnici nacionalnih država u okviru Saveta – kao kada bi se u Nemačkoj pregovaralo u okviru foruma nemačkih pokrajina. Ostaje otvoreno pitanje da li je moguće da u toliko različitoj Evropskoj uniji, sa mnoštvom nacionalnosti, postoji solidarnost koja bi omogućila „stvarnu fiskalnu uniju”, kako je to slučaj u federalnoj državi kao što je Nemačka. Tu se vraćamo na početni problem različitog stepena integracije u monetarnoj, političkoj i fiskalnoj oblasti. Posledično to vodi dezintegraciji, partikularizmu i trci za maksimizacijom sopstvenog usko shvaćenog nacionalnog interesa. Dok se nacionalne države trude da očuvaju svoju dominantnu poziciju u procesu integracija, istovremeno onemogućavaju stvaranje solidarnijeg sistema i prevazilaženja usko shvaćenog nacionalnog građanstva, jer same (buduće) građane Evrope drže podalje od zajedničke političke prakse koja bi mogla da stvori osećaj zajedništva među Evropljanima.

Naime, u procesu integracije svi učesnici slede svoje ciljeve i interese. Niko nikome ne veruje. Nema solidarnosti. Predstavnici vlada različitih zemalja ne veruju jedni drugima. Nemci ne osećaju solidarnost sa Francuzima, ni Francuzi sa Grcima. Posledica ovog sveopšteg nepoverenja i usredsređenosti na sopstveni interes jeste nemogućnost donošenja većinskih odluka. (...) Zbog odsustva čvršće osnove zajedništva svi učesnici i dalje posmatraju integraciju kao sredstvo za ostvarenje svojih sebičnih interesa i ciljeva. Zbog toga se politički ciljevi definišu unapred, u samim ugovorima čije donošenje države drže čvrsto pod kontrolom. Određivanje ciljeva, dakle, nije nešto što su nacionalne elite spremne da prepuste evropskom političkom, većinskoj volji Evropljana (Kovačević 2019, 98).

Koristi od ovakvog aranžmana ne uživaju jednako svi. Sa jedne strane, bogatije države imaju korist od zajedničke valute i tu se otišlo poprilično sa integracijama, dok je pitanje redistribucije ostavljano za pregovore između vlada. Uživanje od koristi je „automatsko”, dok su za raspodelu dobiti neophodni pregovori, kada se oni u lošijem položaju optužuju za neodgovornost. Ovako se gubi vreme na pregovore i zaoštravaju se odnosi između država članica u vremenima krize, dok su trgovinski bilansi i budžeti samo

pojedinih država u plusu tokom „normalnih” vremena. Ukoliko se nastavi sa međuvladinim modelom donošenja odluka, „evropski narodi će uvek morati iznova da pregovaraju i odlučuju koliko zajedničkog će deliti, a šta ne žele da dele” (Muller 2010, 145). Deluje da u ovom trenutku interesi za očuvanjem poretka koji donosi korist malom broju država prevladava u odnosu na zajednički evropski identitet. U pitanju nisu otvoreni nacionalizam i evroskeptizam, već „meki nacionalizam” (Piketi) država centra EU i vladajućih, „umerenih” partija u tim državama koje dozvoljavaju integraciju samo u onim oblastima od kojih imaju korist.

Imajući u vidu navedeno, postavlja se pitanje, da li ovakva Evropska unija zaslužuje našu vernost i kako bi trebalo „misliti Evropu vrednu očuvanja” (Dimitrijević 2016, 141), odnosno da li je Evropska unija vredan projekat u kontekstu prevazilaženja partikularizma nacionalnih država. Oči zagovornika prevazilaženja nacionalne države od početka su uprte u evropske integracije, posebno onih koji smatraju da je nadnacionalno udruživanje neophodno kako bi se ukrotili negativni efekti globalizacije (Habermas 2006, 74; Miler 2010), te da je koncept ustavnog patriotizma pravi kandidat za izgradnju nadnacionalne lojalnosti. Kada kažem ustavni patriotizam mislim „na ustavnu kulturu što počiva na univerzalističkim liberalno-demokratskim normama i vrednostima, koje se prelamaju i tumače u skladu sa konkretnim istorijskim iskustvima” (Muller 2010, 138). Premisa je da je nadnacionalno udruživanje neophodno radi uklanjanja negativnih efekata ekonomske globalizacije (Habermas 2012; Offe 2013) i da suverenost sama po sebi nije garant progresivnih ekonomskih politika, te da u ovoliko globalizovanom svetu može samo dodatno suziti prostor za delovanje. Za borbu protiv nejednakosti uzrokovanih nadnacionalnim faktorima neophodan je nadnacionalni odgovor. Rečima Milera, „ustavno zatvaranje dostupno je samo najmoćnijim i najslabijim državama na svetu” (Muller, 2010a: 242), s obzirom na to da veoma slabi imaju malo kapaciteta da se uključe u međunarodne tokove, dok veoma moćni mogu sebi da priušte da ne trpe negativne posledice od neuključivanja u međunarodne tokove. Uostalom, primeri balkanskih država pokazuju da navodni suverenitet koji imaju države van EU malo znači.

S druge strane, važan argument dolazi od strane liberalnih nacionalista koji smatraju da je neophodno da postoji zajednička nacionalnost kako bi postojali solidarnost i redistribucija (npr. Miler 1988). Do sada je masovna redistribucija vršena jedino u okviru nacionalne države blagostanja koje su uglavnom bile prilično nacionalno homogene. Otuda „no-demos” teza, tj. da ne postoje Evropljani u smislu kojem postoji nacionalna pripadnost kao što je to slučaj u okviru nacionalnih država i da pripadnici pojedinih evropskih naroda ne žele da svoje bogatstvo preraspodeljuju prema drugim narodima, kao što to rade prema svojim sunarodnicima. Liberalni naciona-

listi ističu važnost nacionalne ili socijetalne kulture kao osnovu za demokratsku solidarnost i doveli su u pitanje da ustavni patriotizam može da obezbedi privrženost konkretnoj političkoj zajednici. Utoliko problem za izgradnju nadnacionalnog, evropskog građanstva predstavlja činjenica da ono što je „urgentno potrebno da se uradi je ekstremno nepopularno i stoga praktično nemoguće demokratski uraditi” (Offe 2015, 4) i tiče se kreiranja jedinstvenog fiskalnog sistema i federalizacije Evropske unije. Tu se javlja problem demokratskog deficita takve odluke. Većina građana bogatijih država se protivi ovakvom produbljivanju integracija. Stavovi građana štedljivih država idu u prilog tezi liberalnih nacionalista. Korona kriza je pokazala kakva je ambivalentnost Evropljana prema nadnacionalnoj lojalnosti, ali i da je skepticizam prema zajedničkom finansiranju dugova najveći u državama centra EU od kojih se očekuje da najvećim delom preuzmu dugove. Podaci pokazuju da 44% ispitanika u Nemačkoj podržava fiskalnu solidarnost, a svega 22% podržava emitovanje korona obveznica (Koos & Leuffen 2020, 4), dok se čak 61% Holanđana protivilo fondu za oporavak (Kanne 2020). Istovremeno, istraživanje naručeno od strane Evropskog parlamenta iz maja 2020. godine pokazuje da je 34% ispitanih stanovnika Evropske unije zadovoljno nivoom solidarnosti između država u borbi protiv pandemije (Kantar 2020), što, sa druge strane, navodi na potragu za mehanizmima koji bi garantovali veću solidarnost unutar ovog poretka. Ovo istraživanje je sprovedeno pre usvajanja paketa pomoći, ali pokazuje da je Evropljanima ipak stalo do solidarnosti. Građani pojedinih država su prilično skeptični spram nadnacionalne redistribucije, dok su istovremeno većinski bili nezadovoljni iskazanim nivoom solidarnosti tokom pandemije. Kako rešiti ovaj problem?

Nesporno je da „[u]nija u stvari nije zasnovana ni na čemu što bi se moglo shvatiti kao *jedna* konstitutivna vlast ili *jedan* demos” već da se „zasniva na više *demosi* (Muller 2010, 145). Pitanje je da li je pored toga moguće izgraditi jedinstvenu lojalnost prema EU. Zagovornici ustavnog patriotizma ističu da su nacionalni identiteti društveni konstrukti, nastali sa izgradnjom građanskih društava, stvoreni pomoću masovnih medija i masovnog obrazovanja. Iz toga izvode da je moguće konstruisati postnacionalnu verziju lojalnosti, slično kao što je urađeno tokom procesa izgradnje nacija započetog nakon građanskih revolucija (Habermas 2012, 45), samo što bi u ovom slučaju presudnu ulogu trebalo da odigraju javna sfera i zajednička komunikacija uz reinterpretaciju univerzalnih normi koje se prilagođavaju specifičnom iskustvu.

Novije verzije ustavnog patriotizma dodaju dva elementa na osnovu kojih se gradi zajednička pripadnost. Posebno je u nemačkom kontekstu ustavni patriotizam sadržao „borbene dodatke”, jaku dozu memorije i militantnosti (Muller 2010, 130). Memorija se, u nemačkom kontekstu,

primarno odnosila na negativno iskustvo Holokausta i nacističku prošlost. Militantnost je, s druge strane, usmerena protiv neprijatelja demokratije, najviše kroz sudska sredstva kao što su zabrana partija i restrikcija slobode govora. Drugim rečima, militantna demokratija je eksplicitno ne-neutralna o svojom principima i vrednostima – i stavlja na jaku proveru one koji su neprijateljski nastrojeni prema njenim principima (Muller 2008, 194).

Političko sećanje se ne mora koristiti isključivo u negativnom kontekstu – kao nečovečne prakse koje se nipošto ne smeju ponoviti. Za izgradnju ustavnog patriotizma u okviru EU može se koristiti „kombinacija negativnih i pozitivnih elemenata” (Dimitrijević 2016, 161). Pozitivni elementi upućuju na slavne istorijske trenutke koje Evropljani zajednički dele. Zajedničko sećanje bi trebalo da bude gradivni element zajedničkog identiteta, nešto što sve građane okuplja. Utoliko su 2003. Habermas i Derida postavili pitanje: „Da li postoje istorijska iskustva, tradicija i uspesi koji nude evropskim građanima svest političke vere koju dele zajedno i koja može biti oblikovana zajedno?” (Habermas & Derrida 2003, 293).

Zajedničko sećanje na posleratnu pomoć nemačkoj ekonomiji ovoga puta se može iskoristiti kao motivacija za slične politike solidarnosti. Ovde ne mislim toliko na primer Maršalovog plana i rekonstrukciju kontinenta nakon Drugog svetskog rata, već na Londonski sporazum o nemačkim spoljnim dugovima iz 1953. godine. Ugovorom je omogućeno da se obnovi održivost nemačke, ali i evropske ekonomije, otpisivanjem oko 50% duga na osnovu zločina iz Drugog svetskog rata, i koji su, između ostalih, potpisali i Grčka, Španija i Italija (Young 2020). To bi bio jedan svetao primer iz evropske istorije koji bi mogao da posluži za izgradnju zajedničkog sećanja na evropsku solidarnost. Kao što su nekada druge države Evrope solidarno postupile, slično je potrebno uraditi i danas. Naravno, ciljevi nisu bili isključivo ekonomski. Pored jasnih političkih ciljeva u tom trenutku i blokvske podele sveta, cilj je bio i stvoriti određenu vrstu evropskog jedinstva. Bez zajedničke solidarnosti više država evropskog kontinenta teško da je bilo moguće krenuti sa integracijama i to bi mogao da bude moralni argument za pomoć državama u sadašnjem trenutku.

Drugo, ustavni patriotizam postavlja i jasne granice prema antidemokratskim snagama. Iako se militantna demokratija koristila, pre svega, u trenucima napada nedemokratskih pokreta na demokratske institucije tokom tridesetih godina prošlog veka (Loewenstein 1937), obnavljanje principa militantnosti, a samim tim i ustavnog patriotizma, može se videti u sadašnjoj situaciji. Prema predlozima, za povlačenje novca iz zajedničkog fonda, neophodna je lojalnost prema demokratiji i vladavini prava, što je direktno upućeno protiv autoritarnih režima u Poljskoj i Mađarskoj. Zajedno sa obnavljanjem militantnosti i jasnijem određenju prema vrednosti demokratije, ustavni patriotizam bi mogao da postane koncept koji bi

učinio evropski identitet mogućim. Istovremeno treba imati u vidu opaske radikalnijih kritičara Evropske unije, kao što je Pablo Iglesias (Pablo Iglesias), koji ističe da je ovde mnogo manje važno pitanje moralnih argumenata, već da je stvar u odnosima moći i da trenutna pravila zapravo proizlaze iz odnosa moći Evrope (Iglesias 2015, 132). Moralne argumente je ponekad teško odbraniti od kritika koje u prvi plan stavljaju odnose moći. Ipak, da bi EU zaslužila bilo čiju lojalnost potrebno je izgraditi drugačiju vrstu privrženosti od trenutne. „Biti privržen Evropi znači napustiti kao nelegitimne prakse koje odišu političkom arogancijom i cinizmom moći, a pogotovo one među njima koje počivaju na razumevanju da oni koji su ekonomski slabi treba da se podrede onima koji su ekonomski jaki. Ekonomska moć se ne sme prevoditi u politički autoritet” (Dimitrijević 2016, 160).

ZAKLJUČAK

Pandemija korona virusa će ostaviti duboke društvene i političke posledice i veliko je pitanje kako će se Evropska unija izboriti sa ekonomskom krizom koja je neminovna u narednom periodu. Iako kriza sa sobom donosi patnju i neizvesnost ujedno može predstavljati priliku da se donesu krupne političke odluke koje bi mogle da utiču na nedostatke koji su upućivani EU tokom prethodnog perioda. Postojala je prilika da se u najtežim trenucima pokaže solidarnost i da je moguće prevazići nacionalne podele u Evropi. Kriza je bila prilika da se donesu neophodne političke odluke i prevaziđe neofunkcionalistički model upravljanja. Model koji je depolitizovao Uniju i koji je odgovoran za nepostojanje jasne političke vizije je opstao i dalje će biti korišćen za donošenje odluka. Ipak, države članice su odlučile da je važnije štititi svoje nacionalne interese. Deluje da je prilika za promenama propuštena i da su donesene samo one neophodne mere, tek toliko da se „zakrpe” rupe na brodu koji već dugo ne zna kojim pravcem želi da plovi i koja mu je krajnja destinacija.

Stare podele, koje su postojale tokom ranijih kriza, opet su izašle na videlo. Nepostojanje mehanizama redistribucije i integracije, sem u oblastima od kojih korist uživaju već bogate države, ostaje glavni problem. Umesto osvetljavanja tog problema, ponovo je pokušano da se krivica svali na države Juga. Ovoga puta bi posledice sukoba bile tolike da se državama centra EU više isplatilo da odigraju na sigurno i formiraju zajednički fond koji će privremeno smanjiti socijalne tenzije. Sve dok ponovo ne izbije kriza kada će se ponovo pregovarati ko koliko kome treba da preraspodeli i ponovo će isti akteri biti protiv fiskalne i političke unije, iako nesumnjivo izvlače korist od postojanja monetarne unije. Solidarnost je iskazana tek toliko da se poredak održi.

Jedan od načina da se izgradi zajednička lojalnost prema EU je građanstvo koje bi prevazilazilo granice nacionalnih država i koncept ustavnog patriotizma koji bi kao efekat imao stvaranje federacije sa stvarnom fiskalnom unijom. Iako može delovati utopistički, to je jedno od moguća dva rešenja za postojeće stanje unutar EU. Drugo bi predstavljalo dezintegraciju. Ustavni patriotizam pokušava da konstruiše nadnacionalnu lojalnost, lojalnost zasnovanu na univerzalističkim i prosvetiteljskim normama interpretiranim u datom kulturnom kontekstu. Utoliko su važni zajedničko političko sećanje i militantnost prema neprijateljima demokratije, kao dva dodata elementa konceptu ustavnog patriotizma. Zajedničko sećanje ne mora imati isključivo negativnu komponentu, odnosno sećanje na događaje koje ne bi trebalo ponoviti, već pozitivne stvari iz zajedničke evropske istorije mogu obnoviti solidarne prakse. Iz toga bi trebalo da proizađe zajednički evropski identitet. Militantnost je drugi element ustavnog patriotizma čija primena nagoveštava uslovljavanje korišćenja novca iz fonda na osnovu vernosti demokratskim vrednostima.

LITERATURA

- Dimitrijević, Nenad. 2016. „Ustavni identitet Evropske unije: šta Evropljane drži na okupu i kako misliti Evropu vrednu očuvanja?”. U Nenad Dimitrijević, *Demokratija na ivici*. Fabrika knjiga: Beograd. 141–165.
- Habermas, Jurgen & Derrida, Jacques. 2003. “February 15, or What Binds Europeans Together: A Plea for a Common Foreign Policy, Beginning in the Core of Europe”. *Constellations*, 10: 291–297. 10.1111/1467-8675.00333
- Habermas, Jurgen. 2006. *The Divided West*. Polity Press: Cambridge.
- Habermas, Jurgen. 2012. *The Crisis of the European Union*. Polity Press: Cambridge.
- Hayek, F.A. 1996. “The Economic Conditions of Interstate. Federalism”. In Hayek F.A. *Individualism and Economic Order*. The University of Chicago Press: Chicago, 255–272.
- Koos, Dirk & Leuffen, Sebastian. 2020. *Beds or bonds? Conditional solidarity in the coronavirus crisis*. Das Progressive Zentrum, Universitat Konstanz: Konstanz.
- Kovačević, Bojan. 2019. „Demokratija u kavezu – politička vizija zauzdavanja političkog Džejmisa Medisona i Žana Monea”. U ur. Pavlović, Dušan. *Sukobi. Stabilitnost. Demokratija?* Beograd: Udruženje za političke nauke i Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 87–107.
- Kozelek, Rajnhart. 1997. *Kritika i kriza*. Plato: Beograd.
- Loewenstein, Karl. 1937. “Militant Democracy and Fundamental Rights, I.” *The American Political Science Review*, (31) (3): 417–432.

- Miller, David. 1988. "The Ethical Significance of Nationality". *Ethics*, (98)(4): 647–662.
- Miler, Jan-Verner. 2013. *Osporavanje demokratije*. Fabrika knjiga: Beograd.
- Muller, Jan-Werner. 2010. *Ustavni patriotizam*. Fabrika knjiga: Beograd.
- Muller, Jan-Werner. 2008. "A 'Thick' Constitutional Patriotism for the EU? On Morality, Memory and Militancy". In Eds. Erik Oddvar Eriksen, Christian Joerges & Florian Rodl. *Law, democracy and solidarity in a post-national union*. Routledge: London & New York, 193–211.
- Muller, Werner-Jan. 2010a. "Three Constitutionalist Responses to Globalization". In Eds. Stephen Macedo and James Tullis. *The Limits of Constitutional Democracy*, Princeton University Press: Princeton, New Jersey, 239–256.
- Offe, Claus, 2015. *Europe Entrapped*. Polity Press: Cambridge.
- Offe, Claus. 2013. "Europe Entrapped: Does the EU have the political capacity to overcome its current crisis?". *European Law Journal*, 19: 595–611. <https://doi.org/10.1111/eulj.12071>
- Paul 't Hart. 2010. Political Psychology. In Eds Marsh David & Stoker Gerry. *Theory and Methods in Political Science*. Palgrave Macmillan: Basingtoke, 99–114.
- Rosamond, Ben, 2000. *Theories of European Integration*. St. Martin's Press: New York.
- Samardžić, Slobodan. 2012. „Evropska unija između krize i dezintegracije”, *Pravo i društvo* (1): 9–26.

DOKUMENTI I INTERNET IZVORI

- Avbelj, Matej Baraggia, Antonia Bast, Jürgen Bugaric, Bojan Castellarin, Emanuel Costamagna, Francesco Farahat, Anuscheh Goldmann, Matthias Mangold, Anna Katharina Savino, Mario Thiele, Alexander Viterbo, Annamaria. 2020. "The case for Corona bonds", SAFE Policy Letter, No. 82, Leibniz Institute for Financial Research SAFE, Frankfurt.
- DiEM25. 2020. DiEM25 presents 3-point plan for dealing with COVID-19 depression. Available from: <https://diem25.org/diem25-presents-covid-19-economic-response-plan-and-green-recovery-investment-program/>
- European Commission. 2020. Europe's moment: Repair and prepare for the next generation. Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_940
- Eurostat. 2020. GDP down by 12.1% in the euro area and by 11.9% in the EU. Available from: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/11156775/2-31072020-BP-EN.pdf/cbe7522c-ebfa-ef08-be60-b1c9d1bd385b>

- Frugal Four. 2020. Non-paper EU support for efficient and sustainable COVID-19 recovery. Available from: <https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2020/05/Frugal-Four-Non-Paper.pdf>
- Giavazzi, Francesco & Tabellini Guido. 2020. Covid Perpetual Eurobonds: Jointly guaranteed and supported by the ECB. Available from: <https://voxeu.org/article/covid-perpetual-eurobonds>
- Iglesias, Pablo. 2015. *Politics in a Time of Crisis*. London/New York: Verso.
- Kanne, Peter. 2020. Voters show solidarity with southern countries, but not at any cost. I&O Research. Available from: <https://www.ioerech.nl/actueel/ki-zers-solidair-met-zuidelijke-landen-maar-niet-tegen-elke-prijs/>
- Kantar. 2020. Uncertainty/EU/Hope Public Opinion in Times of COVID-19. Available from: https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2020/public_opinion_in_the_eu_in_time_of_coronavirus_crisis/report/en-covid19-survey-report.pdf
- Khan, Mehreen. 2020. Dutch finance minister hits out at 'unconvincing' eurozone budget plan. Available from: <https://www.ft.com/content/5ac73768-eb55-11e8-8180-9cf212677a57>
- Piketty, Thomas. 2016. Thomas Piketty –intervju. Available from: <https://pescanik.net/thomas-piketty-intervju/>
- Soros, George. 2020. Perpetual Bonds Could Save the European Union. Available from: <https://www.georgesoros.com/2020/05/22/perpetual-bonds-could-save-the-european-union/>
- Spinelli, Altiero. 1941. The Manifesto of Ventotene. Available from: https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/316aa96c-e7ff-4b9e-b43a-958e96afbec/publishable_en.pdf
- Vallee, Shahin. 2020. With its recovery deal, is the EU finally starting to act like a unifying force? Available from: <https://www.theguardian.com/commentis-free/2020/jul/22/recovery-deal-eu-unifying-economic-boost-integration-Vallee-2020>
- van Parijs, Philippe. 2012. "No Eurozone without euro-dividend". In 14th Congress of the basic income earth network, Munich.
- Varoufakis, Yanis. 2020. Solidarnost sa Nemcima. Dostupno na: <https://pescanik.net/solidarnost-sa-nemcima/>
- Varoufakis, Yanis. 2020a. Europe's Recovery Fund: An instrument of class war against weaker Europeans everywhere. Available from: <https://www.yanisvaroufakis.eu/2020/06/29/europes-recovery-fund-an-instrument-of-class-war-against-weaker-europeans-everywhere/>
- Young, Brigitte. 2020. The German debt blindspot in the European crisis. Social Europe. Available from: <https://www.socialeurope.eu/the-german-debt-blind-spot-in-the-european-crisis>

SUMMARY

EUROPEAN CITIZENSHIP AND CONSTITUTIONAL PATRIOTISM: TOWARDS A MORE SOLIDARY EUROPE

The corona virus pandemic has once again put the issue of solidarity and economic redistribution within the European Union on the agenda. Unlike the discussions on the European debt crisis conducted after the World Economic Crisis from 2008, this time the crisis was produced by external factors, which blunted the strength of the arguments based on the alleged irresponsibility of certain countries. The author starts from the assumption that supranational association is necessary in order to remove the negative effects of economic globalization and rejects the sovereigntist answers. The paper examines the notion of European citizenship, and how this concept can accelerate the creation of a more solidary order. The problem is especially the fact that “what is urgently needed to be done is also extremely unpopular and therefore democratically virtually impossible to do” (Offe, 2013). Solving the problem would include broad economic redistribution, mutualization of debts, and even the creation of a single fiscal system within the European Union. The author specifically examines the form of citizenship based on the concept of constitutional patriotism (Habermas, 2006, Muller, 2010). One of its elements, the shared memory of post-war aid to the German economy (Young, 2020), this time can be used as a motivation for similar solidarity policies.

KEYWORDS: crisis, solidarity, European Union, constitutional patriotism, citizenship.

